

Regnum unius linguae (Megjegyzések az *Intelme*k új fordításához)

Szent István *Intelmei* új fordításban jelentek meg a Szent István Könyvek sorozatban.¹ Bollók János fordítása kiválóan sikerült. A latin szöveget pontosan és világosan értelmezi, szép magyar stílusával valamilyen eddigi fordítást felülmúlja. A legutóbbi fordítástól – Kurcz Ágnes szintén nagy gonddal és művészi igény-nyel készült munkájától – stiláris szempontból az különbözteti meg, hogy Kurcz Ágnes némileg archaizál, hogy magyarul is érzékeltesse a latin szöveg stílusfordulatait, míg Bollók – anélkül, hogy változtatna a latin szövegfogalmazáson – simán folyó, mai magyar stílust alkalmaz.

Bollók fordításában döntő jelentőségű, hogy elsőként szakít az *Intelme*k néhány alapvető gondolatának félreértelmezésével, mindenekelőtt az „egynyelvű ország gyenge” közmondásossá vált, Szent Istvánnak tulajdonított téveszméjével. Mályusz Elemér már 1939-ben rámutatott, hogy a 6. fejezetben szereplő *unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est* mondatban a *regnum* szó nem 'ország' értelmű, hanem a király környezetét, kíséretét jelenti, mert ebben a korban még nem alakult ki az ország mai politikai értelemben vett fogalma nemzetiségi elkülönüléssel. Hasonlóképpen Györffy György is hangsúlyozta, hogy a középkorban nemzetiségi kérdés még nem volt.² Ennek ellenére mind a szakirodalomban, mind a köztudatban változatlanul él a téves értelmezés, különböző politikai elképzelésektől támogatva. A kiegyezés korában a soknemzetiségű monarchia egybetartozását kívánták alátámasztani vele, napjainkban a bevándorló külföldiekre vonatkoztatják. A latin szöveg stilisztikai elemzése Mályusz megállapításának helyességét igazolja.³

Az *Intelme*knek mind a tíz fejezete a királyi kör-

nyezet szervezésére vonatkozik, nem az ország egészére. Ez utóbbiról a két Törvénykönyv (*Decreta*) rendelkezik, így a két mű mintegy kiegészíti egymást. Ennek megfelelően az *Intelme*kben a következő kifejezések szerepelnek a 6. fejezet *regnum* szavának szinonimáiként: leggyakrabban, így a szóban forgó fejezet elején is *regalis dignitas*, továbbá *regia dignitas*, *regalis corona*, *corona regum*, *regale palatium*, *regia*, *regium solium*, *regimen*, *regni honor*, *aula*, *tribunalia regum*, és ezeknek az egyértelműen a királyi udvarra (nem az országra) vonatkozó kifejezéseknek a megfelelője a szöveg számos helyén szereplő, ugyanabból a töből származó *regnum*. Nem véletlen, hogy a szóban forgó helyen is ezt a királyi udvarra utaló szót használja a szöveg, nem az *Intelme*k más helyein és a *Törvények*ben is szereplő, tágabb értelmű *monarchia* szót, amely nem a közvetlen királyi környezetet, hanem általában a király hatalma alá eső területet jelöli. Bollók végre szakít a téves értelmezéssel, és „egy nyelvű királyság” alakban fordítja a szövegrészt. A meggyökerezedett tévedés eloszlátása kedvéért nem ártana külön felhívni rá a figyelmet, hogy itt a „királyság” szó nem azonos az ország fogalmával; esetleg „királyi környezet” vagy „királyi udvar” kifejezést lehetne használni.⁴

Hasonlóképpen félreértést eloszlátó a 6. fejezet címének fordítása Bollóknál, amelyet – szintén politikai célzatosság érdekében – mindeddig 'A vendégek befogadása' alakban fordítottak (*De detentione et nutrimento hospitum*). Bollóknál helyesen: 'A vendégek marasztalásáról és ellátásáról'. A *detentio* 'feltartóztatás, visszatartás' latin szó sohasem jelent 'befogadás'-t; ezt a latinban – így a Vulgatában is – a *receptio* szó fejezi ki.⁵ A cím is világosan mutatja, hogy a fejezetben nem az

1. Szent István király *Intelmei* és Törvényei. Fordította: Bollók János (*Intelme*k) és Kristó Gyula (*Törvények*). Bp. 2000, Szent István Társulat. 67 l.

2. Mályusz: először *Századok* 73 (1939), 448, részletesebben *uo.* 75 (1941), 113-139. Györffy: *István király és műve*, 3. kiad., Bp. 2000, 509.

3. A kérdés legújabb összefoglalását lásd: Kubinyi András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp. 1999, 123-127.

4. Kubinyi, i. h. 16. jegyz. kétféle értelmet tulajdonít a fejezet végén kétszer szereplő *regnum* szónak: 1/ 'királyság', 2/ 'kíséret'. Magam a gondolat folyamatossága miatt mindkét esetben kíséretnek értelmezem a szót.

ország idegen elemekkel való felduzzasztásáról, hanem a királyi környezet erősítéséről van szó, amint azt a továbbiakban kifejti: az átutazóban lévő, máshová készülő tudós papok és érdemes lovagok visszatartását javasolja ("hogymint szívesebben maradjanak nálad, mint hogy máshol lakjanak"). Talán még pontosabb volna 'magadnál tartásáról' kifejezést alkalmazni. Ennek a gyakorlatnak ismeretes példája a máshová készülő Gellért rábeszélése az István udvarában maradásra.⁶

Néhány további megjegyzés a fordításhoz, nem annyira helyesbítés, mint pusztán értelmezés kedvéért.

Az 1. fejezetben a *fides* 'hit' szó kettős értelemben szerepel, ami a magyarban nehezen adható visza. Jelenti általánosságban a keresztény vallást, azonban a középkori egyházi latinságban igen gyakran az úgynevezett apostoli hitvallás (*Credo*, *Hiszkegy*) megjelölésére használják, pl. a papoktól megkövetelik minimálisan a *Pater noster* és a *Fides* tudását. Az *Intelme*k 1. fejezete rövidítve idézi a Hiszkegyet, előrebocsátva: "A hit (*fides*) pedig, amelyről beszélek, a következő". Itt talán lehetne a 'hitvallás' terminust használni, különös tekintettel arra, hogy a korabeli bogumil eretnokség fő vétké éppen ennek az athanasiusi hitformának az elvetése volt. A Hiszkegy különös *in extenso* idézése feltehetőleg úgy értelmezhető, hogy ez a paszszus az *Intelme*két írásba foglaló, hitbuzgó főpap egyéni ötlete, nem István gondolata, ugyanúgy, mint a bevezetés igen nehézkes szövegezésű és fölöslegesen anticipáló első mondata és még inkább fölösleges középső része, míg a bevezetés záró szakasza, ahol a király arról beszél, hogy egész élete hadjáratok és különböző népek támadásai között őrlődött, nyilvánvalóan közvetlenül István szavait idézi. Ez a kettősség az egész *Intelme*k létrejöttének mikéntjét is példázhatja: a lényeges gondolatok Istvántól származnak, ezek kegyeskedő tanításokkal és bibliai idézetekkel való megtoldása, a "mennyei seregek tíz kará"-hoz hasonlóan tíz fejezet-

re osztása stb. nyilván az írásba foglaló, tudós pap ötlete.

Ugyanígy kettősségre mutat egy feltűnő szerkesztési különbség. A 4., 6. és 8. fejezet kivételével minden fejezet (még inkább a bevezetés) bővelkedik bibliai utalásokban, míg ebben a három fejezetben egyetlen bibliai idézet vagy hivatkozás sem fordul elő. Éppen ez a három fejezet az, amely nem általános erkölcsi elveket tartalmaz kegyességről, igazságosságról, hitbuzgalomról, papok tiszteletéről, hanem konkrét, gyakorlati államvezetési tanácsokat ad a haderő szervezéséről, a királyi udvar szakértő főkkel való erősítéséről, és a hagyományos (azaz Árpád-házi) uralkodói módszerek követéséről.⁷ Ezekben a fejezetekben is bőségesen kínálkoznék alkalom bibliai hivatkozásokra, pl. a 8. fejezet ("A fiak kövessék elődeiket") a *Példabeszédek könyvének* számtalan idézetével volna támogatható, amivel a többi fejezetben bőségesen él a szerző.⁸ A 4. fejezetben a *nil elevat, nisi humilitas* mondat szinte evangéliumi közhely.⁹ Ez a szembeötlő fogalmazási különbség aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy ezekben a legfontosabb fejezetekben kifejezetten a király utasításait tolmácsolta a főpap, csupán a nyelvi megformálás, az *Intelme*k egységes stílusú, gyakran rímekkel díszített prózája az író sajátja.

A 8. fejezetben lényeges gondolatot ad vissza helyesen Bollók értelemszerű fordítása: "Nehéz lesz megtartani királyi hatalmat ezen a vidéken, ha nem fogod utánozni az előtted uralkodó elődeidet" (*ante regnantium regum*). Itt a *regum* többes szám félreérthetetlenül az Árpád-házi fejedelmekre utal, a nemzeti hagyományok őrzését, az elődök sajátos magyarországi politikájának folytatását tanácsolja, annak ellenére, hogy ezek az elődök pogányok voltak. Ez a tanács semmiképpen sem lehet a keresztény főpap ötlete, és rávilágít István nemzeti hagyománytiszteletére, amelyet a hagiográfia hallgatással mellőz. A mondat folyta-

5. Éppen a 'lakóhelyre befogadni' értelemben: Lukács 16:9 *ut recipiant vos in aeterna tabernacula* 'hogymint befogadjanak benneteket az örök hajlékokba'.

6. Ugyanígy a Korai magyar történeti lexikon, Bp. 1994, 283: "A *hospes* itt nem telepest, hanem beköltöző idegen papokat és lovagokat jelent".

7. V. ö. Szűcs Jenő: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz F. – Kardos J. Bp. 1988, 44: "míg az Intelmek az egyházi szférát illetően általában megmarad a Karoling-kori modellnél... addig a világi szféra valamennyi lehetséges pontján... az ezredforduló pannóniai valóságára reflektált".

8. A fejezet címében a kézirati hagyomány ingadozik: *De executione filiorum* és *De obedientia filiorum*. Bollók ez utóbbit fordítja: 'A gyermekek engedelmességéről'. Az *executio* szó kétségkívül pongyola szóhasználat: a klasszikus latinságban nincs sem 'követés', sem 'engedelmesség' érteleme.

9. Máté 23:12 *qui se humiliaverit, exaltabitur*. — N. b., a 4. fejezetben téves a kritikai kiadás utalása a *regis filius* kapcsán Máté 5:9 versre. Az evangéliumban nem *regis filius*, hanem *filii dei* szerepel, sőt éppen a *beati pacifici* 'boldogok a békességre igyekvők'-re vonatkoztatva, míg az Intelmekben a katonaságról van szó az adott helyen, amelyre aligha illik a *pacificus* kívánalom.

tása szintén a nemzetben gondolkozást mutatja, amire az *Intelmek* kapcsán nem szoktak figyelni. Bollóknál: "Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint?" A *regeret coniunctivus* a szokásos 'kormányozná' feltételes mód helyett először Bollók adja vissza ható igével, ami érzékelteti a gondolatot: a görögöket görögöknek, a latinokat latinoknak kell kormányozniuk, nem idegen uralkodóknak – tehát a magyarokat magyaroknak.¹⁰

A 6. fejezetben, ahol arról beszél István, hogy a király környezetébe érkező idegenek fegyveres erőt jelentenek, és ezáltal *perterritant exterorum arrogantiam*, az *arrogantia* szó többféle értelmezési lehetőséget enged meg. Bollók megtartja az eddigi 'pökhendiség' fordítást, tehát a megszokottabb *superbia* 'gőg, dölly' szinonimájaként értelmezi a szót. Azonban 'dölly, pökhendiség' jelentésű főnév mellett teljesen szokatlan a *perterritare* 'visszaretenteni' ige. E szókapcsolat miatt az *arrogare* 'magának követelni, követelőzni' alapige jelentéséből kell kiindulnunk, és 'követelőzés' jelentéssel kell értelmeznünk a főnevet, ahogyan a 7. fejezetben az *arrogans* melléknevet Bollók is 'követelőző'-nek fordítja. Így a szöveg értelme az, hogy a király fegyveres környezetének erősítése visszaretenteti a hódító szándéktól a "keresztény Európa" erre mindig kész, szomszédos államait. Ez a figyelmeztetés ismételtén visszatér a szövegben. Már bevezetésként arról beszélt István, hogy állandó háborúskodásra kényszerült, sőt az egyáltalán nem idevágó 9. fejezetben is azzal indokolja az imádkozás fontosságát (*De observatione orationis*), hogy ezzel is elhárítja az ellenségek támadásait (*securus... ab omni incursione adversariorum*, ahol az *incursio* 'betörés' szó mutatja, hogy konkrét fegyveres támadásról van szó a külföld részéről).

A 6. fejezet teljes egészében az *aula* 'királyi udvar', *corona* 'királyi korona', *regalis dignitas* 'királyi méltóság' erősítéséről szól, ezért nem indokolt a fejezet végén kétszer szereplő *regnum* szót 'ország'-nak fordítani, mint az előző fordításokhoz hasonlóan Bollók is teszi (ha lerombolod, amit építettem), "óriási kárt szenved majd országod. Hogy ez ne következzen be, naprólnapra gyarapítsd országodat" (*tuum quotidie auge*

regnum). Mindkét esetben 'királyi hatalmad' a szó értelme, és az *auge* nem naprólnapra történő területi hódítást jelent – ami távol áll az *Intelmek* szellemétől –, hanem az adott szövegösszefüggésben 'erősít' jelentésű: 'erősítsd udvarodat', 'emeld udvarod méltóságát'. Ugyanilyen értelemben szerepel az ige a 2. fejezetben: *augebant ecclesiam* 'az egyház tekintélyét erősítették'.¹¹

Az *augere*, *augmentare* igével kapcsolatban ugyanez a félrevezető értelmezés szerepel a régebbi fordításokban a 4. fejezetben, ahol arról van szó, hogy a királyi haderő az uralkodó fő támasza, és a katonák *augmentatores marciarum*, Kurcz fordításában: 'a határok gyarapítói'. Bollók a 'határtartományok erősségei' alakban fordítja a szövegrészt. Azonban az *augere*, *augmentare* ige csak átvitt értelemben bír 'erősít' jelentéssel (lásd fent), területre vonatkozólag valóban 'gyarapít, kiterjeszt' jelentése volna. Itt egyszerű téves olvasatról van szó. A Thuróczy-kódexben és az azt követő kritikai kiadásban olvasható *marciarum* helyén az Ilosvay-kódexben és az 1581. évi *editio princepsben monarchiarum* áll, ami helyes értelmet ad: a katonák 'a birodalmak (vagy az uralkodói hatalom) erősségei, támaszai'. A *monarchiarum* szó abbreviált alakjának téves olvasataként jött létre a *marciarum* szó. A *marchia* 'örgrófság' jellegzetes Karoling-birodalmi fogalom, Magyarországon a XI. században nem szerepel.¹²

A kritikai kiadás másik olvasata szintén a téves 'ország' értelmezést eredményezi valamennyi fordításban, így Bollóknál is. A 6. fejezetben az olvasható, hogy a külföldről érkező tudós papok, nemes lovagok 'díszére válnak az országoknak (*regna ornant*), emelik az udvar tekintélyét'. Itt azonban ismét az Ilosvay-kódex és az *editio princeps* adja a helyes olvasatot: *regiam ornant* 'a királyi palotát ékesítik'. A *regiam varia lectio* helyességét bizonyítja, hogy jellegzetes chiasztikus stílusfordulatról van szó: *regiam ornant* — *magnificant aulam*, főnév+ige — ige+főnév, ahol nem állhat *regna* többes az *aulam* egyessel szemben. Tehát itt sem az ország külföldiekkel való benépesítéséről van szó.

Feltűnő, hogy ebben a fejezetben és a rokon jel-

10. Ifj. Horváth János szerint a *regum* többes pusztán a megelőző *regnum* szóval való rím kedvéért áll, azonban az *Intelmek* megfogalmazója következetesen homioiptotonokat, ragrímeket használ, itt pedig eltérő esetragok vannak: sing. acc. és plur. gen. (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954, 128-130.). – Egyébként a második mondatban is a többes számú *reges* áll, ahol nincs rá rím. – Igen különös Szűcs Jenő véleménye, aki szerint Imre elődei, *antecessores*, *ante regnantes reges* Izráel és Róma királyai voltak (i. m. 35. – "ezen a vidéken" ?!)

11. Bollók fordításában: 'az Egyházat gyarapították'. Itt a félreérthető 'gyarapít' ige nem az egyház területi terjesztését jelenti. Ezt az egyházi terminológiában a *propagatio fidei* fejezi ki.

12. Legkorábban László-kori oklevelekben fordul elő, azonban nem 'határtartomány', hanem 'birtokhatár' jelentéssel.

legű 8.-ban történelmi hivatkozás olvasható (másutt nem). Említi, hogy Rómát az Aeneas-családból származó királyok tették nagygyá, sok nemes és bölcs férfiú magukhoz hívásával. Az Aeneas-dinasztia hasonlat csak az Árpád-házra vonatkozatható, és nyilvánvalóan magától Istvántól származik. Tehát rejtett alakban ismét a hazai hagyományok tiszteletét sugalmazza a szöveg.¹³

A királyi környezet többnyelvűsége kapcsán egy különös távoli párhuzamra érdemes figyelni. Ez a gondolat az európai királytűkrökben ismeretlen. Ellenben szerepel és részletesen indokolva van a legrégebbi keleti állambölcséleti kézikönyvben, az időszámításunk kezdete körül keletkezett, szanszkrit *Kautilja-arthasásztra* királytűkörben. A szerző kifejti, hogy a királynak azért kell nyelveket tudó embereket és külföldről hozzá érkező, megbízható híveket maga körül tartania, hogy országán (a soknyelvű Indián) belül besúgó-

ként tájékoztassák a közhangulatról, a szomszédos országokba pedig kémek és hamis hírek terjesztői gyanánt küldhesse őket. Ez pontosan megfelel annak a taktikának, amelyet maga István, majd I. András alkalmazott Konrád (ill. Henrik) támadásakor, amikor német lovagjaik a császár nevében hamisított üzenettel szólították fel visszatérésre a német sereget. Nem lehetetlen, hogy honfoglalás előtti időből, keletről hozott hagyománynak az emléke bukkan fel a "regnum unius linguae fragile" intelemben.

Bollók fordításának egyetlen apró szépséghibája az, hogy a bibliai idézeteket Káldi György közismeretlen magyartalan és nem ritkán pontatlan fordításában idézi, arra való tekintettel, hogy az *Intelmek* latin szövegében az idézetek a Vulgatából valók, és Káldi a Vulgatát ültette át, míg Károlyi a görög (ill. héber) eredeti alapján dolgozott. Ez szerencsére nem érinti a szöveg érdemi részét, amelyért elismerés illeti a fordítót.

13 Balogh nyomán a fordítások jegyzetei (beleértve Bollók fordítását) Sallustius Catilinájára gondolnak a hasonlat forrásaként. Azonban Sallustiusnál (c. VI.) nem az Aeneas-utódokról, Rómáról és nemes férfiakról van szó, hanem a jóval Róma alapítása előtt Itáliába érkező és ott vad, szabados csöcseléket találó Aeneasról. A nem egészen világos hivatkozás forrása valószínűleg Livius, a legtöbbet olvasott latin auctor. Talán a Rómát alapító Romulus azilum-nyitására, vagy utódai hasonló politikájára céloz a szöveg.

A szöveg értelmén nem változtat egy apró nyelvtani elnézés minden fordításban (Bollóknál is) a 6. fejezet első mondatában: "A vendégek és a külhonból érkezők oly nagy hasznot hajthatnak, hogy méltán tarthatjuk számon őket (*possit haberi*) a királyi méltóság hatodik helyén". Itt nem *possint plur.*, hanem *possit sing.* áll, ami nem a *hospites-re*, hanem az *utilitas-ra* vonatkozik: "A vendégekből... származó haszon oly nagy, hogy (ez, ti. a haszon) méltán szerepelhet" stb.